

ERMENİ TEHCİRİ VE TEHCİRDEN DÖNEN ERMENİLERİN İSKÂN SORUNU

Hacer ÇELİK*

Özet

Bu çalışmada 1915 yılında uygulanan Ermeni tehciri ile 1918 yılında tehcirden geri dönen Ermenilerin durumu incelenmektedir. Bilindiği gibi 1915 yılında Ermeni tehciri Osmanlı-Rus Savaşı, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nın gölgesinde gerçekleşmiştir. Bu karar neticesinde Ermenilerin birçoğunun malları; hatta eşleri ve çocukları geride kalanlara teslim edilmiştir. Esasen bu dönemde Anadolu'da büyük bir kargaşa hâkimdir. Balkanlardan ve Orta Doğu'dan birçok Müslüman Anadolu topraklarına göç etmektedirler. Ermenilerin boşalttıkları yerlere yerleştirilenlerin büyük bölümünü bu grup oluşturmuştur.

Osmanlı hükümeti 1918 yılında Mondros Mütarekesi yapılmadan hemen önce Ermenilerin geri dönmesi yönünde bir karar almıştır. Geri dönüş kararı var olan kargaşayı arttırmış; üstelik ülke topraklarında farklı güç odaklarının da iktidarı sebebiyle gerektiği gibi yönetilememiştir. Mal ve mülklerin, hatta kadın ve çocukların 'iadesi' meseleleri büyük sorunlar yaratmış; gayrimüslimlerle Müslüman halk arasında çatışmalar başlamıştır. Tehcirden geri dönenlerin yeniden iskânı ve Ermenilerin hayatlarının normalleştirilmesi yolunda Hilal-i Ahmer gibi sivil toplum kuruluşları, yerel halk ve Amerika Birleşik Devletleri de önemli rol oynamışlardır. Yiyecek, içecek ve ilaç başlıca yardımlar olmuş; bunlara Ermenilerin iş tutabilmesi için verilen destekler de eklenmiştir.

Anadolu'da zaten var olan kargaşayı arttıran bu kararlar dönemin anlaşılabilirliği için önemli ipuçları sunmaktadır. Bunların incelenmesi meseleyi soykırım mı; değil mi tartışmalarından uzaklaştırarak daha geniş bir perspektiften bakma olanağı sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Tehciri, İskân Sorunu, Ermeniler.

Abstract

This paper is about the situation of the Armenians who returned to their lands in 1918 after 1915 deportation. The Armenian deportation in 1915 realized under the shadows of Ottoman-Russian War, Balkan Wars and World War I. The decision to deport Armenians from Anatolia led to many Armenians to lose their properties and relatives in return. There is a big mess in Anatolia along 1910s, when many Muslim migrate to Anatolia from the Middle East and Balkans and fill the places evacuated by the Armenians.

The Ottoman Government made a decision to let Armenians return their homes before the signing of 1918 Mondros Treaty. The decision for the return of the deported added to

* Okutman; Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

the existing chaos in Anatolia, moreover the return process was not administered efficiently thanks to the different power foci in the government. The return of the properties, as well as the children and women led to big problems followed by clashes between the Muslim and non-Muslims. Associations such as Red Crescent, local people and the U.S. also had crucial role for the relocation of those returning after deportation. Food, water and drugs have been the fundamental aid items, employment efforts for the Armenians followed. The deportation and return processes provide some clues to have a better understanding of the period. Analysis of these might help to see the problems from a wider angle, compared to the vicious argument cycle of whether deportation was a genocide or not.

Key Words: *The Armenian Deportation, Settlement Problem, Armenians.*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler 1915 yılında dönemin atmosferinden kaynaklanan çeşitli nedenlerden dolayı¹ tehcire tabii tutulmuşlardır. Osmanlı topraklarının işgal altında olması tehcirin organizasyonunda sorunlar yaratmış ve hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar arasından büyük kayıplar verilmiştir. Ancak üç yıllık bir sürecin ardından 18 Aralık 1918 tarihinde alınan bir kararla Ermeniler'in memleketlerine geri dönmelerine izin verilmiştir. Bu kararla birlikte yaklaşık 300,000 Ermeni, Suriye ve Irak'tan geri dönmüşler ve 1918-1920 yılları arasında çeşili yerlere yeniden yerleştirilmişlerdir. Yeniden yerleşmişlerdir. Yıkılmak üzere olan Osmanlı Devleti'nin bu sırada çeşitli masraflar yaptığı ve geri dönen muhacirlerin kaybettikleri mal ve mülklerin iadesine çalıştığı bilinmektedir.

Tehcir edilen Ermenilerin yeniden iskânı konusunda yazılmış çok fazla kaynak bulunmamaktadır. Arşiv belgelerine dayanarak bu konuda şimdiye kadar yazılmış en yetkin kaynak olarak İbrahim Erhem Atnur'un Erzurum Atatürk Üniversitesi için hazırlamış olduğu *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı* başlıklı yüksek lisans tezi gösterilebilir. Öte yandan 1915 ve 1918 yılları arasındaki zaman dilimi üzerine yazılmış çeşitli kaynaklar mevcuttur. Daha sonrası üzerinde durulmaması muhtemelen konunun hem Ermenistan hem de Türkiye için bir siyasi problem haline gelmiş olmasıdır. Her iki taraf da belli noktalardan hareketle olan bitenin soykırımla ilgili olup olmadığını tartışmaktadır. Tartışmaların bu soru üzerine; dolayısıyla tehcir dönemine yoğunlaşması tehcirden sonraki dönemin ihmal edilmesine yol açmıştır. İki taraf da kendi iddialarını destekleyebilmek için tehcirden geri dönenler üzerinde fazla durmamayı seçmiş gibidir. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yerlerinden edilen Ermeni ve Rumların geri dönüşleri için birtakım çabalar gösterilmiştir. Ancak bu çabaların kime ve neye göre başarılı olduğu değişebilir.

1 Justin McCarthy, Tehcir Kanunu'na giden süreci şöyle değerlendirmektedir: *"I.Dünya Savaşı öncesi hükümetin askere alma işlemleri dolayısıyla başlayan ilk Ermeni ayaklanmaları, asker kaçaklarının Ermeni asilere katılma kararı almasıyla daha da şiddetlenecektir. Van'ın işgali ve özellikle savaş sırasında Ermeni çetecilerinin askeri açıdan stratejik noktalarda tehditler oluşturmaları, karakolların basılması, mahalli devlet memurlarının öldürülmesi gibi olaylar ve özellikle de Rus birliklerinin öncü hücum birlikleri olarak görev yapmaları, cephe gerisinde tacizler de bulunmaları, iletişim hatlarını kesmeleri tehciri hazırlayan şartlar olmuştur."* bkz. Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda, İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, (çev.: Mehmet Tuncel), İstanbul, Etkileşim Yayınları, 2006, s.s.199-202.

Çünkü tehcir edilenlerin mal ve mülklerinin çoğuna tehcirin hemen ardından Müslümanlar tarafından el konmuştur. Geri dönüşlerinde malların iadesi gerekmiş ve Ermenilere İngiliz desteğinin de işin içine girmesiyle Anadolu'da büyük bir kargaşa hâkim olmuştur.

Bu çalışmada Ermeni Tehciri'nden dönen Ermeniler üzerinde durulması hedeflenmektedir. Ancak bu konunun aydınlatılabilmesi için öncelikle birincil kaynaklara ihtiyaç vardır. Dolayısıyla şimdiki çalışma ikincil kaynaklardan iz sürecektir. Elbette bu durumda yukarıda söz edilen kaynakların konu üzerinde çok durmaması sıkıntısıyla karşılaşmıştır. Konuyu daha geniş bir perspektiften sunabilmek amacıyla ilk bölümde Tehcir Kanunu'ndan ve Tehcir yöntemlerinden söz edilecektir. İkinci bölümde ise Tehcir'den dönen Ermeniler'in izlerinin sürülmesine çalışılacaktır.

Tehcir

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Hükümeti 24 Nisan 1915 tarihinde bir karar alarak Ermeni komite merkezlerini kapatmış, evrakına el koymuş ve İçişleri Bakanlığı tarafından 14 valilik ve mutasarrıflığa gönderilen emirname ile İstanbul'da 2345 komitacı tutuklamıştır².

İddialara göre Ermenilerin çıkarttıkları olaylar böyle bir karar alınmasının başlıca nedeni olmuştur. Örneğin, Kars Kale Komutanı'nın, Kafkas Ordusu Karargah Komutanı'na gönderdiği 23 Ocak (5 Şubat) 1915 tarih ve 141 sayılı gizli bir yazısında Ermeni birliklerinin disiplinsiz hareketlerinden bahsedilmiş, Kars'a gelen Ermeni birlik komutanlarının emirlere rağmen, Kars'a gelerek kayıt yaptırmadıkları, birliklerin arasında her türlü soygun, cinayet, tecavüz, saldırı olaylarının görüldüğü bildirilmiştir. Hükümet öncesinde isyanlarla ilgili tedbirler almaya çalışmış ancak başarılı olamamıştır³. İddialara göre alınan ilk kararlar tutuklananlar örgüt mensubu Ermenilerdir. Bu durum İngiliz istihbaratı tarafından da doğrulanmıştır. Mısır'daki İngiliz Askeri Ofisi'ne Dedeoğaç üzerinden ulaşan bilgide "24 Nisan 1915 gecesi üç Ermeni din görevlisi, Ermeni gazetesi "Puzantion"un sahibi de aralarında olmak üzere toplam 1800 Ermeni yakalanarak Ankara'ya gönderileceklerdi. Tutuklananların 500'ü Taşnak, 500'ü Hınçak ve kalanlar da Ramgavar partizanlarıdır." denmektedir⁴.

2 Mayıs 1915'te Enver Paşa, Van Gölü ve çevresinde toplanıp isyan çıkartan Ermenilerin Rus sınırı ötesine gönderilmelerini Talat Paşa'dan talep etmiştir. Sevk kararının ilk işareti sayılan bu yazı ile Talat Paşa, Meclis-i Vükela'dan karar almadan ve geçici bir kanun çıkarmadan sevk işlemini başlatmıştır. Ancak, Erzurum, Van, Bitlis, Halep, Maraş ve Adana gibi vilayet ve sancakların boşaltılması ve buradaki Ermenilerin can ve mallarının korunması hususunda alınan tedbirler yeterli olmamıştır. Rusya İngiltere ve Fransa'nın da işin içine dahil olmasıyla durum uluslararası bir hal almıştır. Ardından Talat Paşa 26 Mayıs 1915 tarihli bir tezkireyi Sadaret'e

2 A. Süslü, F. Kırzioğlu, R. Yinanç, Y. Halaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler*, Ankara, Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1995, s.229.

3 Abdurrahman Çaycı, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000, s.63.

4 Hikmet Özdemir, *Ermeniler, Sürgün ve Göç*, Ankara, 2005, s.62.

göndermiştir⁵. 29 Mayıs'ta hazırlanan bir tezkire ile durum Meclis-i Vükela'ya iletilmiş ve sevk kanununun uygulanması için gerekli resmi belge hazırlanmıştır⁶. Böylece isyanların olduğu yerlerdeki Ermeniler'in başka bölgelere taşınması imkânını veren bir kanun yürürlüğe girmiştir⁷.

Bu kanun 3 maddeden oluşmuştur:

"Madde 1: Sefer zamanındaordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların vekilleri ve bağımsız bölge komutanları, halk tarafından herhangi bir şekilde hükümet emirlerine, yurt savunmasına, mevcut düzene ve güvenlik işlerine karşı durum alan ve silahla saldıran ve direnenleri görürlerse hemen askeri kuvvetlere karşı koyacaklardır. Saldırı ve direnmeyi kökünden yok etmekle yetkili ve yükümlüdürler.

Madde 2: Ordu ve bağımsız kolordu ve tümen komutanları, askei nedenlere dayanan casusluk ve hainliklerini hissettikleri bölge halkını tek tek veya toplu olarak, memleketin diğer bölgelerine gönderebilirler ve oralarda oturabilirler.

Madde 3: Bu kanun yayımlandığı tarihten geçerlidir. (27 Mayıs 1915)⁸"

Bu kanunla birlikte tehcir kararı alındıktan sonra birtakım tedbirler uygulanmaya konmuştur. Hazırlanan talimatnamede şu hükümler yer almaktadır:

"-Tahliye edilen bölgelere hiçbir şüpheli şahıs girmeyecektir.

-Göç ettirilen Ermeniler, istedikleri eşyaları götürebileceklerdir.

-Yanlarında götüremeyecekleri eşyaların bozulacak olanları satılacak, bozulmayacakları ise sahipleri adına korunacaktır.

-Göç ettirilen Ermeniler mallarını yabancılar hariç istedikleri kişiye satabileceklerdir."⁹.

Tehcirin öngörüldüğü bölgeler ise şöyle sıralanmıştır:

-Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri,

-Halep vilayetinin merkez kazası hariç Belen, Cısr-i Şuğur ve Antakya dahilindeki köy ve kasabalar,

-Maraş şehir merkezi hariç Maraş sancağı,

-Adana, Sis (Kozan) ve Mersin şehir merkezleri hariç Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket Sancakları.¹⁰"

5 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın No: 14, Ankara, 1994, s.6.

6 Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001, s.68.

7 Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, Ankara, 1991, s.97.

8 Yavuz Ercan, "Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni İddiaları," *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, s.220.

9 Halaçoğlu, *a.g.e.*, 2001, s.69.

10 *A.g.e.*, s.s.48-49.

Sevk edilen Ermeniler Musul ve Zor Mutasarrıflıkları'nın, Van vilayetiyle bitişik kuzey kısımlarına, Halep Vilayeti'nin doğu ve güneydoğusuna, Suriye Vilayeti'nin doğusuna nakledileceklerdi¹¹.

Kanunun ve daha sonrasındaki talimatnamelerin uygulanmasıyla ilgili olarak Osmanlı Hükümeti Dâhiliye, Hariciye, Harbiye, Maliye ve Adalet Bakanlıkları görevlendirmiştir. Muhacirin Komisyonu, İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdiriyesi, Emval-i Metruke Komisyonları ile bazı mahalli komisyonlar oluşturulmuştur¹². 10 Haziran 1915'te otuz dört maddelik ikinci bir talimatname çıkartılmıştır¹³. Bu talimatname ile göç eden Ermeniler'in geride bıraktıkları eşyaların değeri hükümetçe sahiplerine ödeneceğinden terk edilmiş mallar korunmuş ve sahipleri adına satılmasına karar verilmiştir. Yoksul kadınlarla askeri imalathanede çalışanların sevklerinin ertelenmesi de belirtilmiştir¹⁴.

Ayrıca, bu talimatname ile tehcire tabii tutulanlara ait içinde eşya bulunan binalar mühürlenip koruma altına alınmış, satılması gerekli eşya ve hayvanlar satılarak bedeli hak sahibine ödenmiş, göç edenlere ait emlak ve arazinin cinsi, miktarı ve kıymeti belirlenerek kayıt altına alınmıştır¹⁵. Yürütülen tüm nakil olaylarında devlet 115 milyon kuruş harcamış ayrıca iâşe bedeli olarak da yüz elli milyon kuruş harcanması öngörülmüştür. Bu sırada tüm Ermeniler'in sevk edilmediği görülmektedir. 4 Ağustos 1915 tarihinde çeşitli mutasarrıflıklara gönderilen karar ile geride kalan Katolik nüfus sevk edilmemiş nüfuslarının tespit edilmesi istenmiştir¹⁶. İsyân çıkaran Ermenilerin çoğu Gregoryen mezhebinden olduğundan Osmanlı Devleti isyan çıkarmayanlara bu uygulamayı gerekli görmemiş gözükmektedir. Yaklaşık 10 gün sonra da aynı işlemi Protestan Ermeniler için uygulamış ve onları da sevke tabi tutmamıştır¹⁷. 15 Eylül 1915'de hasta ve kör olan Ermenilerin de sevk edilmemesi şeklinde Dâhiliye Nezaretinden karar çıkmıştır¹⁸.

Tehcirden Geri Dönüş Geri Dönüşün Nedenleri

1918 sonlarında tehcir edilen Ermeniler'in geri dönüşleri yönünde karar alınmıştır. Bundaki ilk neden Osmanlı'nın imaj düzeltme çabalarıdır. Osmanlı'nın imajının bu dönemlerde gittikçe kötüleştiği bilinmektedir¹⁹. Nitekim Ermeni Tehciri Osmanlı'nın Amerika'da ve Avrupa'da negatif bir imaj edinmesine yol açmıştır²⁰. Özellikle Avrupa'da Osmanlı'nın Ermeniler'den öc alacakları görüşü otaya çıkmıştır. Bu sebeple Ermeniler'in affedilmesi bölgeyi kontrol altına almak isteyen Avrupa

11 A. Akgündüz, S. Öztürk, R. Kara, *Sorularla Ermeni Meselesi*, İstanbul, OSAV Yayınları, 2008, s.319.

12 Yıldırım, *a.g.e.*, s.21; *Documents sur les Arméniens-Ottomans*, vol.II. s.s.91-92. 2133.

13 Süslü, *a.g.e.*, s.241.

14 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s.40.

15 Çaycı, *a.g.e.*, s.66.

16 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s.72.

17 *A.g.e.*, s.77.

18 *A.g.e.*, s.91.

19 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, Salt Lake City, The University of Utah Press, 2005, s.7.

20 Sina Aksin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C.1, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2004, s.32.

için oldukça önemli olmuş²¹, hatta bu durumu propaganda olarak kullanmışlar ve amaçlarının Osmanlılar'ın adaletsizliği altında yaşayan milletlerin özgürlüğü olarak öne sürmüşlerdir²². Tüm bu olumsuz imajı silecek olan şey Ermeniler'in geri dönüşünün sağlanması olmuştur.

Esasen geri dönüşün sağlanmasının ardında yatan en önemli neden 1915 yılında var olan şartların 1918'de değişmesidir. Bilindiği gibi Rusya 1917 yılında Bolşevik Devrimi sebebiyle Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmek zorunda kalmıştır. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun sürekli tetikte bulunduğu bir Rus-Ermeni ittifakının oluşma olasılığını ortadan kaldırmıştır. Rusya'nın yokluğunda Ermeniler'in artık bir tehdit oluşturmayacağı kanısına varılmıştır. Hemen ardından Brest-Litovsk Antlaşması'nda delegelik yapan Ahmed Nesimi Bey'in Troçki ile Ermeniler'in geri dönüşü üzerinde konuştuğu bilinmektedir²³.

Esasen 1918 ortalarında Osmanlı-Ermeni ilişkilerinin hafif bir düzelmeye yoluna girdiği söylenebilir. Rusya'nın savaştan çekilmesi ve rejimin değişmesi sebebiyle Rusya'nın Ermeniler'e karşı olan geleneksel politikasının da değişmesine neden olmuştur. Daha öncesinde Ermeni isyanları Rusya tarafından sürekli desteklenmişken; Osmanlı'nın Doğu Anadolu ve Kafkaslar'daki ilerleyişi Rusya'nın çekilmesi ile Ermeniler'i endişeye sürüklemiştir. Ermeniler'in Osmanlı'ya yönelik politikalarında, büyük devletlerin de daha yumuşak ve uzlaşmacı bir tutum izlemeleri etkili olmuştur. Bu gelişmeler, Ermenistan'ın ilk başbakanı Hovhannes Kachaznuni'yi Osmanlı İmparatorluğu ile dostluk kurmanın gerektiği yolundaki inanca itmiştir²⁴. Bu amaçlarla yola çıkan Avetis Aharonian başkanlığındaki Ermeni delegasyonu Haziran 1918'de İstanbul'u ziyaret etmiştir²⁵. Ziyaret süresince delegelerle Osmanlı arasında 4 Haziran 1918 tarihinde bir barış antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Kafkaslar'daki savaşın sonlandırılması ve iki devlet arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesi yönünde kararlar alınmıştır²⁶.

Müzakereler sırasında Ermeni komitesinin en çok önem verdiği nokta tehcir edilen Ermeniler'in memleketlerine dönüşü olmuştur. Sadrazam Talat Paşa onlara öncelikle kolera ve başka hastalıklarla boğuşan nüfusun dönebileceğine ve tüm bu sorunların 1 ay içinde hallolabileceğine dair bir söz vermiştir.²⁷ Bu tartışmaların akabinde Osmanlı Hükümeti konu üzerinde çalışmaya başlamıştır. 18 Nisan 1918'de Meclis-i Vükela yerinden edilmiş Ermeni, Rum ve Araplar'ın geri dönüşü yönünde bir karar almıştır. Bu kararın uygulanabilmesi için Hükümet seferberlik bütçesinden 60 milyon kuruş harcamıştır. Ağustos 1918'de geri dönüş masrafları için 2 milyon lira daha verilmiştir²⁸.

21 İ. Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara, Babil Yayıncılık, 2005, s.113.

22 Taner Akçam, *A Shameful Act: the Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, New York, Metropolitan Books, 2006, s.s.214-215.

23 Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin İskanı Meselesi," *Atatürk Yolu*, Kasım1994. s.121.

24 Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s.135.

25 Richard Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, LA, University of California Press, 1967, s.230.

26 Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005, s.279.

27 A.g.e., s.281.

28 Hikmet Özdemir, Yusuf Sarıay, *Turkish - Armenian Conflict Documents*, Ankara, TBMM Kültür,

Geri Dönüş

Tarih itibariyle Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'nın yaratmış olduğu kötü şartlarla uğraşmaktadır. Osmanlı toprakları işgal altında olup İtilaf Devletleri tarafından kontrol edilmektedir. Dolayısıyla Ermeniler'in yeniden yerleştirilmeleri tehcir edilmelerinden 3-4 yıl sonra oldukça problemlili bir atmosferde gerçekleşmektedir.

Osmanlı'da göçmenlerle ilgili Muhacirun Komisyonu bulunmaktadır. Kırım Savaşı'nı takiben geliştirilmiş bu komisyon sonrasında daha kapsamlı bir hale getirilmiştir. Mart 1916'da Asayir ve Muhacirin Müdiriyyeti Umumiyesi oluşturulmuştur²⁹. Ardından 22 Ekim 1918 tarihinde Dahiliye Nezaret'i'nden çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara çekilen telgrafta ise, savaş sebebiyle başka yerlere nakledilen Rum ve Ermeni'lerin iâşe ve iskanlarının temin edilerek emniyet içerisinde geri dönmelerine müsaade edildiği bildirilmiştir. Buna göre;

"1)Ahval-i harbiye dolayısıyla karar-ı askeri ile bir mahalden çıkarılarak diğer mahalle sevk edilmiş olan bi'l-umum ahalinin çıkarıldıkları mahallere avdetlerine müsa'ade edilmesi Meclis-i Vükelaca takarrur etmiş olduğundan avdete talib olanlara müsa'ade edilecektir.

2)Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır, Ma'müretü'l-aziz vilayetleriyle

Erzincan mutasarrıflığı dâhilinde vesa'it-i iâşenin adem-i kifayesine bina'en işbu mahaller ahalisinden avdet etmek isteyenler için evvel-i emrde mahalleriyle bi'lmuhabere selamet-i seyr ve seyahatleri ve iâşe ve iskanları esbab-ı temin edildikçe peyderpey azimetlerine müsa'ade edilmesi muktezidir.

3)Bu karar menafî-i aliye-i memleket nazar-ı itibara alınarak ittihaz edilmiş olduğundan emr tatbikatında kat'iyen ta'allül ve te'ahhura meydan verilmeyecektir."³⁰

Geri dönüş kararının 18 Ekim 1918'de resmileştirilmesinden sonra kurumun çalışmaları hızlanmıştır. Ana amaç geri dönen tebaaya güvenli bir şekilde yerleşecek yer bulmak, su ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak olmuştur. Fakat özellikle savaşın yenilgiyle sonuçlandığı ve Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı zamanda muhacirlerin yerine dönmesi oldukça zor olmuştur. Bu mütareke ile Osmanlı'nın birçok iletişim ve ulaşım aracına el konmuştur. Halihazırda elde olan taşıtlar askerleri bile taşımaya yetmemektedir³¹. Örneğin; demiryolları artık İtilaf

Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2007, s.491.

29 Fuat Dünder, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s.s.57-61.

30 B.O.A. HR. MÜ, 43/34. Alıntılan: Abdurrahman İlhan, *Arşiv Belgelerine Göre 1915 Yılındaki Tehcir Olayı'nın Sivas'ta Uygulanması*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İslam Tarihi ve Sanatları Programı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008, s.138.

31 *Ati*, 28 Tesrin-i sani 1918 [28 Kasım 1918], Alıntılan: Atnur, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskanı Meselesi*, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum,

devletleri tarafından kontrol edilmektedir. Bu durum Osmanlı'nın o bölgedeki kontrolünü de azaltmıştır. Bunların hepsi ulaşımı ve transferi zorlaştırmıştır³². İtilaf devletlerinin tahliye edilmiş Osmanlı askerlerinin taşınmasına izin verdiği bilinmektedir³³, ancak bunun tamamlanmasından sonra demiryollarındaki kontrolü ellerine almışlardır³⁴.

Zaman zaman seferleri engellemişler hatta iptal bile ettikleri seferler olmuştur. Örneğin, Eskişehir-Ankara arasındaki tren hiçbir sebep göstermeden işgalciler tarafından kaldırılmıştır³⁵. Hatta bazı yerlerde tren yolları tamamen tahrip edilmiştir³⁶. Atnur'a göre bunu yapanlar yalnızca işgalci güçler değildir. Kuva-yi Milliye kuvvetleri de işgalciler tarafından kullanımını engellemek amacıyla bazı demiryollarını tahrip etmiştir. Bazı demiryolu köprüleri havaya uçurulmuş, haberleşmeyi engelleyebilmek için telgraf kablolarına zarar verilmiştir³⁷.

Tüm bunlara bir de ekonomik zorluklar eklenmiştir. Savaş sonrasında yaşanan ekonomik kriz vagon sayısını zaten azaltmıştır. Yakıt sıkıntısı başgöstermiştir. Geçiş vergileri de artmıştır. Böylelikle zor şartlar ve kısıtlı olanaklar vardır³⁸. Tehcirden geri dönenlerin taşınması için buharlı gemiler de kullanılmıştır. Bu taşınma işinin 1919'un kış aylarına kadar devam ettiği bilinmektedir³⁹.

Geri dönüş yolları konusunda 1 Kasım 1918 tarihli Dahiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen bir yazı oldukça aydınlatıcıdır. Bu yazıya göre, "Hükümet şimdiye kadar Sivas'a 3160 nüfus Ermeni ve 136 Rum ve Ma'müretü'l-aziz vilayetine 2721 Ermeni, Canik'e 456 Rum ve 271 Ermeni ve diğer mahallere de Rum ve Ermeni Muhacirini sevk ve iade edildiği gibi Mentеше ve Antalya Rumları tamamen mahallerine gönderilmiş ve teşekkürleri hükümet-i mahalliye tarafından tebliğ edilmiştir. Bunlardan başka Tekfurdağı ve Edirne ahalisinden dahi bir hayli Ermeni yerlerine sevk edildiği gibi İzmit'in Bağçecik Ermenileri kamilen iade edilmiştir ve Ermiğ'e Dârü'l-eytamı alakadarlarına teslim olunmuştur. Keza Bursa ahalisinden olup vürud etmekte olan Ermenilerle Yeniköy, ile, Ayvalık Rum ahalişi peyderpey i'ade olunduğu ve İzmit'deki Ermeni Eytamıyla diğer darü'l-eytamlarda mevcut yetimler ve ahali nezdinde bulunan bi-kes Ermeni çocuklarından birçokları da Patrikhanelere iade kılınmıştır. Tefsilat-ı anifeden anlaşılacağı üzere ahval ve şerait-i hazıra-i şedidinden başka vesait-i nakliyenin fıkdanına rağmen toplam olarak 7163 Ermeni 2455 Rum yerlerine iade ve iskân edilmiş ve elyevm İstanbul'da mevcut olup bu günlerde sevk edilmekte olan 1083 Ermeni ve Rum nüfus ilave edildiği takdirde mecmu'u 10601 nüfusa ulaşmış olur."⁴⁰

Öte yandan, ne kadar Ermeni'nin eski yerlerine döndüğü hakkında kesin rakamlar bilinmemektedir. Bazı yerlere öncesinden daha fazla Ermeni'nin yerleştiği

Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1991, s.89.

32 Mehmet Özdemir, *Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Başlangıç Dönemlerinde Türk Demir Yolları, Yapısal Ekonomik Sorunlar, 1918-1920*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.s.27-28.

33 A.g.e., s.34.

34 A.g.e., s.43.

35 A.g.e., s.44.

36 A.g.e., s.122.

37 A.g.e., s.90.

38 A.g.e., s.88.

39 A.g.e.

40 O.B.E. s.s.179-180'den naklen B.O.A. HR. MÜ, nr. 43/34, Alıntılayan: İlhan, a.g.t., s.s.140-141.

durumu söz konusu olmuştur. Örneğin Ermeniler'in bir bölümü Bitlis ve Erzurum'a dönmeyerek Adana bölgesinde kalmışlardır⁴¹. 1921 yılında Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan ve Ermenilerin yaşadığı yerleri ve sayılarını gösteren bir tabloya göre, Anadolu ve Ortadoğu'daki Osmanlı topraklarında yaşayan veya eski yerlerine dönen Ermeniler 644.900 olarak belirtilmiştir⁴².

Aşağıdaki tabloda Osmanlılar ve İngilizler tarafından tehcir öncesi ve sonrası rakamlar verilmiştir. Osmanlı'nın istatistikleri 1914'e ait iken; İngiltere'ninkiler 1918 yılı sonrasına aittir⁴³. İngilizlerin verdikleri rakamların abartılı olduğu söylenebilir. Bunun sebebi muhtemelen o bölgelerde etkinlik kazanmak isteyen emperyalist devletlerin gayrimüslim nüfusu fazla gösterme çabasıdır.

Esasen genel olarak görüldüğü gibi 1918-1919 yılları için sürekli bir trafikten söz edilebilir. Buna Osmanlı topraklarının işgal altında oluşu da eklenince durum oldukça vahimleşmiştir. Toplamda 300.000-500.000 göçmenden söz edilmektedir⁴⁴. Karışıklığa komisyonların karma oluşu sonucu doğan kargaşaya da eklenmiştir. İngiltere etkisi ve elbette Ermeni Patrikliği'nin etkisi bu komisyonlarda çok fazladır⁴⁵. Dolayısıyla komisyonlar Adalet ve İç İşleri Bakanlık görevlilerine ek olarak⁴⁶ İngiliz ve Patriklik temsilcilerinden de oluşmaktadır⁴⁷. Üstelik 60'ın üzerinde komisyon bulunmaktadır⁴⁸. Bu da demek oluyor ki, çok fazla otorite geri dönüşlerden sorumludur. Bu durum beklendiği gibi kargaşayı arttırmıştır. Üstelik tehcirden dönen Ermeniler'e yerleştirilmeyi bekleyen 1.000.000 Müslüman muhacir de eklenmiştir⁴⁹.

Dolayısıyla geri dönüş kararı aslında uzun ve zorlu bir sürecin başlangıcıdır. Devamında mal ve mülklerin iadesi, dul kadınlar ve yetimler sorunu, tahrip edilen evlerin ve kiliselerin yeniden inşa edilmesi, tehcirden dönenlerin yerleştirildikleri yerdeki halkla uyumlarının sağlanması sorunları ortaya çıkmıştır. Ayrıca, tüm bunların sağlanması farklı devletleri karşı karşıya getiren sorunlar olmuştur.

Mal ve Mülklerin İadesi Meselesi

Tehcirden geri dönen Ermeniler'le ilgili yapılması gereken en önemli şey mal ve mülklerinin iadesi olmuştur. Zira Asayir ve Muhacirin Müdiriyyeti Umumiyesi'nin Ermeniler'in yerleştirilmesi konusunda yararlandığı en önemli kaynak Ermeniler'in terk ettikleri mülkleri gösteren istatistikler olmuştur. Bu istatistiklerde mülkleri kimlerin kullanmaya başladığı da detaylı bir şekilde gözler önüne serilmiştir⁵⁰. Ancak yine de tüm bunların uygulamaya geçirilmesi oldukça zor olmuştur.

41 Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler, Sürgün ve Göç*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, s.120.

42 *A.g.e.*, s.121.

43 *A.g.e.*, s.s.26-27.

44 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s.313.

45 Akçam, *a.g.e.*, s.275.

46 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.I, Ankara, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, 1973, s.107.

47 Akçam, *a.g.e.*, s.275.

48 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, C.1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s.241.

49 Dündar, *a.g.e.*, s.s.237-239.

50 Dündar, *a.g.e.*, s.88.

Ermeniler'in tehcir sebebiyle terk ettikleri mülklerinin çoğu onların gidişiyle Müslüman muhacirlere; özellikle Balkanlar'dan, Kafkasya'dan ve Suriye'den Anadolu'ya göç edenlere dağıtılmıştır. Kayda değer bir bölümü de ordu personeline ve memurlara dağıtılmıştır. Bir kısmın da ihtiyacı olanlar tarafından ele geçirildiği bilinmektedir. Her ne kadar bir miktar sahipsiz kalan olsa da bunun tehcir kararının geçici olduğu yönünde bir kanıt oluşturup oluşturamayacağı tartışılır. Tehcirden geri dönüşle birlikte hükümet eğer mülk yoksa geri dönenlerin akrabalarıyla ya da iki aile birarada olacak şekilde yaşamalarını belirtmiştir. Ardından Aralık 1918'de Rum ve Ermeniler'in Taşınmaz Mallarının İadesi hakkında bir kararname çıkartılmıştır⁵¹. Para, mücevher, ev eşyası gibi taşınabilir mallar ise Komisyon tarafından kayıt edildikleri ve saklandıkları bankalardan alınıp yerel otoritelere iletilmiş ve böylelikle tek seferde yerlerine teslim edilmişlerdir. Giderken mülklerini satmış olanların da bir çoğu geri satın almışlardır⁵².

Tüm bu önlemler ve kararlara rağmen, durumun iyi yönetilemediği görülmektedir. Özellikle merkezden uzak yerlerde yerel otoritelerle Osmanlı Hükümeti sürekli bir çatışma halindedir. Bu, mal ve mülklerin gereği gibi iade edilmesini zorlaştırmıştır⁵³. Hatta bazı yerlerde Ermeniler mülklerinin iadesi yapılmadığından mahkemelere başvurmuşlardır. Örneğin, Boğazlıyan'da bu sebepten 178 başvuru yapıldığı bilinmektedir⁵⁴.

Ati'ye göre Şubat 1919'a kadar geçen süre içerisinde mal ve mülklerin %95'i iade edilmiştir⁵⁵. Tehcirden dönenlerin çoğunun Şubat 1919'dan sonra geldikleri düşünülürse bu rakam biraz yüksek gözükmektedir. Bunda İngiliz Yüksek Komisyonu'nun ve Patrikhane'nin baskılarının etkisi olabilir. Zira ikisi de mal ve mülklerin iadesi görevini yapan komisyonlarda başrol oynamaktadırlar. İkisi de yaptıkları baskılarla çoğu zaman Osmanlı Hükümeti'nin haberi olmadan mal ve mülk iadesi yapmışlardır⁵⁶. Dolayısıyla Osmanlı Hükümeti'ne aşırı bir baskı yaptıkları ve belki de ona güvenmedikleri söylenebilir. Fakat hükümetin daha önce Ermeniler'e ait olan evlere yerleşmiş olan birçok Müslüman'ı evden çıkarttığı ve o evleri eski sahiplerine teslim ettiği bir gerçektir. Öyle ki, bu sıralarda evsiz kalan Müslüman sayısı da 100.000'in üstündedir⁵⁷. Aslında esas olan Osmanlı'nın bu krizi iyi bir şekilde yönetememiş olmasıdır.

Fakat sonuçta tehciire tabi tutulan kişilerin mallarının çoğu iade edilmiştir. Öte yandan Teslim edilen malların hukuki düzenlemesiyle devlet uhdesinde kalan veya satılan mülklerin nasıl iade edileceği konusunda kanunlar çıkartılmıştır. 1918 Kasım ayından bu konuda hukuki çalışmalara başlanmış ve bu çalışmalar 8 Ocak 1923 tarihinde sonuçlanmışır. Burada tehcir esnasında tasfiyeye tabi tutulan mallar hakkında Bakanlar Kurulu tarafından bir kararname çıkartılmıştır⁵⁸.

51 Bülent Bakar, "Malların İadesi", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, (haz.: Hikmet Özdemir), Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2007, s.328.

52 Atnur, *Tehcirden Dönen ...*, s.177.

53 Lewy, *a.g.e.*, s.208.

54 Taha Niyazi Karaca, *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, s.227.

55 Atnur, *Tehcirden Dönen ...*, s.177.

56 Tansel, *a.g.e.*, s.63.

57 Bilal Şimsir, *British Documents on Atatürk*, C.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973, s.57.

58 Atnur, *Osmanlı Hükümetleri...*, s.136.

Bu esnada olan biteni takip edebilmek için yerel tetkik heyetleri oluşturulmuştur. Özellikle İstanbul'dan uzak tehcirin gerçekleştiği yerlere gönderilen birçok heyet İngilizler'in de etkisiyle yeniden iskan dâhilinde ortaya çıkan problemleri çözmeye çalışmışlardır⁵⁹. Fakat Anadolu'ya hâkim olan kargaşa ortamı ve nüfusun deyim yerindeyse alt üst edilmiş bir halde olması sorunların çözülmesini zorlaştırmıştır.

Müslüman Muhacirler Meselesi

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sebebiyle Anadolu topraklarına göç edenlerin sayısı oldukça artmıştır. Öyle ki Birinci Dünya Savaşı sonrasında Anadolu'nun nüfusunun beşte birini Balkan kökenlilerin oluşturduğu bilinmektedir⁶⁰. Bunların yerleştirilebilmeleri için çoğu zaman yeni yerleşim birimleri, köyler oluşturulmuştur. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı sırasında Arnavutlar, Boşnaklar, Çerkezler ve Araplar Rum ve Ermeniler'in boşalttıkları yerlere yerleştirilmişlerdir⁶¹. Sonuç itibarıyla gayrimüslim nüfusun boşalttıkları yerlere müslümanların yerleştirildikleri ortadadır. Müslüman nüfus da göç ederek geldiğinden müslüzdür. Dolayısıyla bunların yerlerinden çıkartılıp tekrar Rum ve Ermeniler'in konması büyük bir sorun teşkil etmektedir⁶².

Esasen Doğu Anadolu'dan göç edip sonra topraklarına geri dönen göçmenlerin durumu Ermeniler'e ait mülklerin boşaltılmasını hızlandırmıştır. Zaten sınırlar 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasıyla geri dönen yeni göçmenler için açılmıştır. Antlaşma ile birlikte Osmanlı'nın Doğu'daki vilayetleri olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında kaybedilmiş Kars, Ardahan ve Batum yeniden ele geçirilmiştir⁶³. Ermeniler'den önce bunların geri dönüşlerinin tamamlanması Müslüman-Gayrimüslim çatışması olmaması açısından büyük önem taşımıştır⁶⁴. Aynı zamanda bu, olası bir plebisit durumunda Doğu Anadolu bölgesinde Müslüman nüfusun azalmaması için de gerekli görülmüştür⁶⁵.

Bu nedenle Ermeniler'in boşalttıkları yerlere Müslümanlar yerleştirilmiştir. Ancak Ermeni nüfusun geri dönüşü yönünde alınan kararlar neticesinde Müslümanların yerleştirildikleri bazı bölgelerden çıkartılması amaçlanmıştır. Bundan dolayı yukarıda da denildiği gibi büyük bir kargaşa oluşmuş ve birçok kimse evsiz kalmıştır⁶⁶.

Kadınlar ve Çocuklar

Geri dönüş sürecine kadar eşleri tehciire uğramış ya da orduya alınmış birçok kadına Osmanlı Hükümeti destek vermiştir. Aynı şey çocuklar için de geçer-

59 *A.g.e.*, s.s.136-138.

60 Justin McCarthy, *Death and Exile, the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, Princeton, New Jersey, The Darwin Press, 1995, s.s.335-336.

61 Dündar, *a.g.e.*, s.s.213-214

62 *A.g.e.*, s.s.88-90.

63 Gürün, *a.g.e.*, s.234.

64 Dündar, *a.g.e.*, s.89.

65 Akşin, *a.g.e.*, s.32.

66 Akçam, *a.g.e.*, s.276.

lidir. Babaları tehcir edilmiş, orduya alınmış ya da tüm aileleri tehcir edilmiş çocukları hükümetin himayesine alınmışlardır. Kadın ve çocukların çoğunlukla tehcirin dışında tutuldukları bilinmektedir. Fakat aynı zamanda bunların Müslümanlar tarafından kendi iradeleriyle ya da zorla alındığı da bilinmektedir. Geri dönüş sürecinde yayınlanan kararnameleler hassasiyeti sebebiyle sürekli bu durumdan söz etmişlerdir.

30 Nisan 1916'da Dâhiliye Nezareti tarafından alınan karara göre, erkekleri tehcire uğramış ya da orduya alınmış; dolayısıyla kendilerine bakacak kimsesi kalmamış kadın ve çocuklar Ermeniler'in ya da yabancıların yaşamadığı köylere ve bölgelere rastgele dağıtılacaklardır. Bunların yiyecek ihtiyaçları hükümet tarafından karşılanacak ve geleneklere uymaları sağlanacaktır. Genç kadınlar ve dullar yeniden evlendirilecektir⁶⁷. 12 yaşın altındaki çocuklar yetimhanelere yerleştirilecektir. Yetimhanelerin yetmediği durumlarda bu çocuklar geleneklere göre eğitilebilmeleri için durumu iyi Müslüman ailelere verileceklerdir. Zengin Müslüman ailelerin olmaması durumunda ise çocuklar köylülere dağıtılacak ve bu köylülere de aylık bir meblağ ödenerek çocuklara bakmaları sağlanacaktır⁶⁸.

Tehcir sırasında alınan tüm bu kararların ardından geri dönüş sürecinin yaşanması oldukça sıkıntılı olmuştur. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti ve Asayir ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi 'kadın ve çocukların iadesi' meselesi ile ilgilenmişlerdir. Kolları yerel düzeyde bununla uğraşmış ve yetimhanelere alınmış, zorla ya da kendi isteğiyle evlenmiş, evlatlık verilmiş, Müslüman olmuş ya da yapılmış birçok Ermeni kadın ve çocuğun esas kimliklerinin tespitine çalışılmıştır⁶⁹.

Bu süreçte ilk adım Müslüman evlerinde tutulan çocukların alınması ve ailelerine iadesi olmuştur. Bu arada zaten Mondos Mütarekesi'nden bir yıl önce kurulmuş olan yetimhaneler iktisadi zorluklardan dolayı kapatılmaya başlatılmıştır. Buradaki yetimlerin aileleri ya da cemaatleri tarafından alınmaları konusunda duyurular yapılmıştır⁷⁰. Maraş, Urfa, Diyarbakır, Konya, Kayseri ve Samsun'daki yetimhanelerde tutulan Ermeni çocuklar ise uluslararası yardım komisyonlarına verilmeye başlanmıştır⁷¹. Buradan hareketle Birinci Dünya Savaşı bitmeden çocukların birçoğunun ailelerine ya da cemaatlerine iade edildiği söylenebilir. Dolayısıyla sıra Müslüman evlerinde yaşayanlara gelmiştir.

Sürecin hızlandırılması için merkez ile yerel otoriteler işbirliği içine girmişlerdir. Yapılan duyurularla ellerinde Ermeni çocukları olanların en yakın karakola başvurmaları istenmiştir⁷². Öte yandan, iade sırasında birçok Türk çocuğunun da İngiliz ve Fransız desteği alan Patrikhane tarafından Ermeni zannedilerek alıkonduğu bilinmektedir⁷³. Celal Bayar anılarında bu konuda o sıralarda

67 Atnur, "Kadınlar ve Çocuklar", s.s.322-323.

68 Akçam, *a.g.e.*, s.278.

69 Atnur, *Tehcirden Dönen ...*, s.190.

70 Ali Güler, *Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeniler ve Rumlar*, Ankara, Türk Metal Sendikası Yayınları, 2001, s.36.

71 Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü, 1915-1917*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, s.287.

72 Sarıhan, *a.g.e.*, s.96.

73 Zekeriya Türkmen, "İşgal Yıllarında İstanbul'daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve Hristiyanlaştırılması", *Kök Araştırmalar Dergisi*, C.II, No.2, Ankara, Güz-2000, s.271.

siyah gözlü Türk çocuklarının dışarıda bulunmasının tehlikeli olduğunu belirtir⁷⁴. Dolayısıyla Ermeni aileleri dağıldığı kadar Türk aileleri de tedirginlik içerisinde-
dir⁷⁵. Bu durum karşısında tedbir almak isteyen Osmanlı Hükümeti'nin çabalarına rağmen Lozan'daki Fransız temsilcinin de belirttiği üzere bazı hatalar yapılmıştır⁷⁶.

Kadınların durumu çocukların durumundan daha zordur. Hükümet ve Patrikhane Müslüman erkeklerle evlenerek Müslüman olan Ermeniler'in kökenlerine dikkat etmeye çalışmıştır. Bu duruma İngiliz Yüksek Komisyonu da dâhil olmuştur. Kadınlara, önceki cemaatlerine geri döndürülmeden önce emin olup olmadıkları sorulmuştur. İsteyenler 'iade edilmiş,' istemeyenlerse yeni hayatlarına devam etmişlerdir⁷⁷. Fakat tüm bunlar çok kolay olmamıştır. Kendilerine dönmek isteyip istemedikleri sorulan kadınlar çekingen cevap vermişlerdir. Bazıları dönmek istemiş ancak bazıları akrabalarının yaşadıklarından emin olamadıklarından 3-4 yıldır birlikte yaşadıkları kimselerle kalmayı tercih etmişlerdir⁷⁸. Bu süreç içinde çocuk sahibi olanların da bulunması İngiliz Yüksek Komisyonu'ndan Amiral Calthorpe'un da belirttiği gibi, durumu iyice zorlaştırmıştır⁷⁹.

Süreç boyunca kaç tane Ermeni kadınının cemaatine geri döndüğü bilinmemektedir. Ancak şu var ki; birçoğu Patrikhane tarafından alınmış ve yeniden eski dinlerini benimsemişlerdir. Fakat bunlara rağmen Paris Barış Konferansı'nda Ermeni temsilcileri Müslüman evlerinde tutulan kadın ve çocuklardan söz etmişlerdir⁸⁰.

Geri Dönüşten Sonra Hayat

Ermeniler'in hayatının normalleşmesine giden süreçte aldıkları yardımlar çok önemli olmuştur. Bu süreçte Osmanlı Hükümeti'nden, yerel halktan, bazı sivil toplum kuruluşlarından, Patrikhane'den, İtilaf Devletleri'nden ve Amerika Birleşik Devletleri'nden yardım almışlardır.

Osmanlı Hükümeti'nin Yardımları

Osmanlı İmparatorluğu'nun kötü mali durumu düşünüldüğünde tehcirden dönen Ermeniler'in hayatlarının normalleştirilmesi süreci her iki taraf için de zor olmuştur. Osmanlı Hükümeti'nin yaptığı ilk ve aslında o zaman için en önemli şey tehcirden geri dönenlerden muhtaç olanların muhacirlerin sevk, iase ve iskan masraflarının üstlenilmesi olmuştur. Meclis-i Vükela bu amaçla yaptığı toplantıda, masrafların seferberlik tahsisatından karşılanmasını kararlaştırmıştır⁸¹. Hükümet kararlarını vilayetlere bildiren ve işi organize eden ise, Muhacirin Müdüriyeti'dir⁸². Bu Müdüriyet muhacirlerin tüm masraflarını karşılamış, deniz yoluyla gideceklere

74 Akçam, *a.g.e.*, s.279.

75 Bülent Bakar, "An Important Question Occured after Mudros Armistice: The Question of Turkish and Armenian Orphans", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, V.XXI, No:62, Temmuz-2005, s.575.

76 Akçam, *a.g.e.*, s.279.

77 Güler, *a.g.e.*, s.12.

78 Akçam, *a.g.e.*, s.278.

79 Şimşir, *a.g.e.*, s.57.

80 Güler, *a.g.e.*, s.Vi.

81 BOA, MVM, 9 Kanun-ı evvel 1334/9 Aralık 1918, Alıntılayan: Atnur, *Osmanlı Hükümetleri...*, s.132.

82 BOA, DH-ŞRF, 97-245, Alıntılayan: Atnur, *Osmanlı Hükümetleri...*, s.132.

vapur kiralamış, kara yoluyla sevkedileceklere ise tren bileti almıştır. Ayrıca zarar görenlerin evlerin onarılmasına⁸³, evi olmayanlara en inşasına başlanmıştır. İstanbul'a gelenlere sevk tarihlerine kadar misafirhaneler tahsis edilmiştir⁸⁴.

Ardından Ermeniler'e yardım faaliyetlerini daha organize bir şekilde yürütebilmek için bir de komisyon kurulmuştur. Komisyonunda Osmanlı Hükümeti'ni hükümeti'ni Meclis-i Ayan ikinci reis vekili Azaryan Efendi temsil etmiştir. Rum, Ermeni ve Yahudi temsilcilerinin yanısıra komisyonunda Amerika temsilcisi de bulunmuştur. Yapılan ilk toplantı sonucu reisliğe Amerikan konsolosu seçilmiş ve bu heyet muhacirlere yardım hususunda çalışmalara başlamıştır⁸⁵.

O günün koşullarında Hükümet'in Ermeniler'e sürekli ödeme yapması kolay değildi. Dolayısıyla tehirden dönen Ermeniler'e kendi hayatlarını sürdürebilecekleri üretim araçları sağlanmıştır. Özellikle köylere yerleştirilmiş olanlar için bunlar çok gerekli olmuştur⁸⁶. Onlara tohumluk ve ziraat aletleri verilmiştir⁸⁷. Öncesinde tüccar olanlardan bazıları önceki mallarını geri edindiklerinden kendi kendilerini geçindirebilecek hale gelmişlerdir. Yapacak bir işi olmayanlar için ise hükümet iş bulmaya çabalamıştır⁸⁸.

Hükümet ayrıca geri dönenlere tıbbi yardımlarda da bulunmuştur. Bu, ekonomik şartlar ve insanların sürekli yer değiştirmesi sebebiyle yayılmış tifüs gibi hastalıklardan milyonlarca kişinin öldüğü bir zamanda özellikle gerekli olmuştur. Geri dönenlerin Emraz-ı Sariyye Mücadele Heyeti önderliğinde gerekli kontrolleri yapılmış ve bunlara aşilar yapılmıştır⁸⁹. Heyet, 1920 yılının Nisan ayında geri dönenlerin yaşadıkları her yeri ilaçlamış ve hepsinin giysilerini mikroplardan arındırmak amacıyla ütülemiştir⁹⁰. Hastalıkların daha fazla yayılması ile alınan önlemler artmış ve Muhacir Komisyonu buralara fazladan görevliler göndermiştir⁹¹. Ayrıca Komisyon'un, hem Müslüman hem de gayrimüslim muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için Savaş Nezareti 3.000 çocuk giysisi, 2.000 büyük hurka, 2.500 çift ayakkabı ve 1.000 yatak bağışlamıştır⁹². Ayrıca Kadıköy'e yerleştirilenlerden elli tanesi her gün o civarda tahsis olunan bir hamama gönderilerek banyo yaptırılmıştır⁹³.

Bu esnada Bakanlar Kurulu yaptığı bir toplantıda, Dahiliye Nezaretinin Ermeni muhacir ve yetimleri için düzenlenen konserden elde edilecek gelirden Darülaceze'ye kesilen %10 oranındaki verginin alınmamasına karar vermiştir. Hatta daha önceki konserlerden alınan vergilerin de iade edilmesi yönünde karar alınmıştır⁹⁴. Bunlardan başka, muhacirlerin 1918 senesine ait Zeytin öşrü vergisi affedilmiştir. Ayrıca, tehcir sırasında kapatılan tüm dini ve hayır odaklı kurumların

83 *İfham*, 22 Kanun-ı evvel 1335/22Aralık 1919, Numro: 702, Alıntılanan: Atnur, *Osmanlı Hükümetleri...*, s.132.

84 *İleri*, 5 Nisan 1336/1920, Numro: 800, Alıntılanan: Atnur, *Osmanlı Hükümetleri...*, s.132.

85 *Alemdar*, 14 Nisan 1335/1919, Aded: 113-1423, Alıntılanan: Atnur, *Osmanlı Hükümetleri...*, s.133.

86 Karaca, s.227.

87 *İkdam*, 3 Ağustos 1335/1919, Numro: 8075. Alıntılanan: Atnur, *Osmanlı Hükümetleri...*, s.133.

88 Atnur, *Tehcirden Dönen ...*, s.103.

89 A.g.e.

90 A.g.e., s.109.

91 A.g.e., s.110.

92 Bakar, *Ermeni Tehciri...*, s.183.

93 *Atı*, 3 Kanun-ı evvel 1334/5 Aralık 1918, Numro: 327. Alıntılanan: Atnur, *Osmanlı Hükümetleri...*, s.134.

94 BOA, MVM, 2 Nisan 1335/ 1919, 215/6; A.g.e.

tehcire denk gelen senelere ait vergi borçları affedilmiştir. Muhacirler ve onlara ait tüm kurumlar, 1918-1920 yıllarına ait emlak, arazi ve kazanç vergilerinden de muaf tutulmuşlardır⁹⁵. Bunlara ek olarak, tehcirden geri dönenler temizlik işleri ve belediye vergisinden de muaf tutulmuşlardır⁹⁶.

Sivil Toplum Kuruluşları'nın Yardımları

Osmanlı Hükümeti'nin yardımlarına ek olarak çeşitli sivil toplum kuruluşlarının yardımları da Ermeniler'in hayatının normalleşmesine giden süreçte önemli olmuştur. Hilal-i Ahmer bu örgütlerden bir tanesidir. Tüm imkanlarını bu amaç için seferber etmiştir. Böylece göçmenler ilaç, yiyecek, giysi ve temizlik malzemesi sağlanmıştır. Hatta yeni açılan Ermeni yetimhanesine de Hilal-i Ahmer büyük yardımlarda bulunmuştur⁹⁷. Bu sıralarda Sabah gazetesinde çıkan bir habere göre, Cemiyet, Adapazarı'na gelip, Kirazlı köyüne gitmek isteyen Ermeni muhacirlerin nakli için, elli araba tahsis etmiş; bununla birlikte bu kimselere giyecek ve yiyecek yardımında bulunmuştur. Aynı haberin devamında "Ermeni vatandaşlarımıza tevzi edilmek üzere Hilâl-i Ahmer tarafından Kumkapı Patrikhanesi'ne 500 don, 500 gömlek, çay, şeker, sabun ve daha sair erzak verilmiş olduğu gibi, Galata'da Ermeni kulisesi komisyonuna da 300 don, 300 gömlek 100 kilo sabun, 500 kilo nohut, çay, şeker ve hastalar için bir takım mualecat verilmiştir" denmektedir⁹⁸.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne ek olarak İstanbul tabanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti'nin yardımlarından söz edilebilir. Cemiyet tehcirden geri dönen Ermeniler için Adapazarı'nda bir hastane yaptırma faaliyetinde bulunmuştur⁹⁹. Cemiyet bunun için Söz gazetesinde bir ilan vermiş ve Hilal-i Ahmer'den de destek beklediğini ifade etmiştir¹⁰⁰. Sonrasında hükümete de başvuran Cemiyet, İstanbul'daki muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanmasını talep etmiştir. Ayrıca, Büyükdere'den tehcir edilen Rumların geri dönüşleri ve evleri tahrip olan kişilere kış dolayısıyla mali yardım yapılmasını da talep etmiştir¹⁰¹.

Halkın Yardımları

Tehcirden dönen Ermeniler'e yerleştirildikleri yerlerdeki yerel halkın da yardım ettiği bilinmektedir. Ancak bu konuda elimizde detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Bir örnek Boğazlıyan'da gerçekleşen yardımlardır. Burada yerli kimseler yerleştirilen Ermeniler'e yardım edebilmek amacıyla aralanda 5.500 lira toplamışlar, hatta bazı göçmenleri de evlerinde misafir etmişlerdir¹⁰².

Patrikhane'nin Yardımları

Tüm sürecin başından sonuna kadar Ermeni Patrikhanesi aktif rol oynamıştır. Öncelikle yetimlere ve evsizlere maddi ve tıbbi yardım sağlamıştır.

95 *Düstur*, Tertip: 2, C. XI, s. 196, 250 Atnur; A.g.e.

96 *İftam*, 23 Teşrin-i sani 1335/23 Kasım 1919, Numro: 133; A.g.e.

97 Seçil K. Akgün, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, C.I, Ankara, Beyda Basımevi, 2000, s.230.

98 *Sabah*, 30 Teşrin-i sani 1334/30 Kasım 1918, Numro: 10430. Cited in 133 Atnur, a.g.m.

99 Sarıhan, a.g.e., s.55.

100 A.g.e., s.65.

101 *Sabah*, 10 Kanun-ı evvel 1334/10 Aralık 1918, Numro: 10440. Alıntılanan: Atnur, *Osmanlı Hükümetleri...*, s.133.

102 Karaca, a.g.e., s.227.

Ayrıca İtilaf Devletleri ile zaman zaman tehcirden dönenler için işbirliği yapmıştır. Patrikhane farklı birçok komisyon oluşturmuştur. Ancak Patrikhane'nin çalışmaları yakınlığı dolayısıyla özellikle İstanbul'a dönen Ermeniler için olmuştur. 1918 yılının Aralık ayında Patrikhane İstanbul'daki din adamlarının, Ermeni vekillerin ve bazı zengin Ermeni tüccarların katılımıyla bir toplantı düzenlemiştir. Toplantının sonunda Osmanlı Hükümeti ile işbirliği içinde çalışılmasına karar verilmiştir¹⁰³.

İlk Ermeni grubun gelmesiyle birlikte başka toplantılar da yapılmıştır. Bunlarda özellikle Ermenilerin iskânı, yetimlere kalacak yer ve din değiştirmiş olanların iadesi üzerinde durulmuştur. Ayrıca Beyoğlu, Samatya, Kumkapı ve Galata Ermeni Kiliseleri'nde İstanbul'a dönen Ermeniler için bir komisyon oluşturulması kararlaştırılmıştır¹⁰⁴.

Bu komisyonların yardımıyla binlerce Ermeni göçmen ve yetim Ermeni kiliseleri, okulları, yetimhaneleri ve yeni inşa edilmiş sığınaklarına yerleştirilmişlerdir. Fakat Patrikhane'nin bu göçmenlerin tüm masraflarını karşılayacak ekonomik kaynağı yoktur. Bu sebeple hem İstanbul'daki diğer Ermeniler'den hem de diaspora Ermeniler'inden yardımlar kabul edilmiştir. Örneğin İstanbul'daki zengin bir Ermeni 50.000 lira yardımda bulunmuştur. Bulgaristan'da yaşayan Ermeniler Aralık 1918'de bir komisyon oluşturmuş ve Osmanlı topraklarındaki Ermeniler'e yardım göndermişlerdir. Ayrıca 1919 yılının Temmuz ayında Patrikhane'ye 28.000 lira göndermişlerdir. İngiltere'de özellikle Londra ve Manchester'da yaşayan Ermeniler ise Patrikhane'ye 400.000 poundluk bir yardımda bulunmuşlardır. Aynı şekilde, Paris'teki Ermeniler de aralarında yardım toplayarak Patrikhane'ye iletmışlerdir. Tüm bu yardımlar İstanbul'a gelen Ermeni göçmenler ve özellikle yetimler için kullanılmıştır¹⁰⁵.

İtilaf Devletleri ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Yardımları

İtilaf Devletleri'nden Yunanistan geri dönen Ermeni ve özellikle Rumlar'a çok fazla yardımda bulunmuştur. Bunda elbette kendisinin de bazı toprakları işgal etmiş bulunmasının katkısı vardır. Ayrıca, Ermeniler'in geri dönüşü ve yeniden iskân edilmesi İngiliz Yüksek Komisyonu'nun gözetimi altında gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla tüm organizasyonda İngilizlerin büyük rolü olmuştur. Mülkerin boşaltılması, Ermeni kadın ve çocukların durumu gibi konularda İngiltere'nin rolü muhakkaktır. Ancak Ermeniler'e İngiltere'nin resmi otoritelerinden maddi yardımın gelip gelmediği bilinmemektedir¹⁰⁶.

Geri dönüş sürecinin daha ilk başlarında Enver, Talat ve Sait Halim Paşa, Amerikan yardımını olumsuz karşılamışlardır. Onlara göre; Ermeniler Amerika'nın yardımlarını kendi amaçlarına destek olarak görebilirlerdi. Bu sebepten bu üç devlet adamı ilk başlarda Amerikan yardımını engellemeye çalışmışlardır¹⁰⁷. Fakat devlet kaynaklarının yetersiz olması bu durumu geçersiz kılmış¹⁰⁸; böylelikle 500.000 Ermeni Amerika'dan yardım almaya başlamıştır. Osmanlı Hükümeti de gümrük vergilerinden muaf tutarak Amerikan yardımının gelişini kolaylaştırmıştır¹⁰⁹.

103 *Sabah*, 25 Tesrin-i evvel 1334 [25 Ekim 1919], Alıntılayan: Atnur, *Tehcirden Dönen...*, s.s.115-116.

104 *A.g.e.*, s.s.117-118.

105 *A.g.e.*, s.s.118-123.

106 Tansel, *a.g.e.*, s.72.

107 Çiçek, *a.g.e.*, s.s.258-259.

108 *A.g.e.*, s.260.

109 *A.g.e.*, s.250.

Ocak 1919'da Yakın Doğu Amerikan Yardım Heyeti İstanbul'da bir ofis açmıştır. Bu yardım heyeti ardından, operasyonlarını İstanbul ve Anadolu, Suriye ve Akdeniz, Kafkaslar olmak üzere 3 temel kolda organize etmiştir¹¹⁰. Bu organizasyon doğrultusunda New York'ta hem Ermeniler hem de Süryaniler için 30.000.000\$ hedefleyen büyük bir yardım kampanyası başlatılmıştır. Heyet'in bildirisine göre; toplanan para toplamda 4.000.000 kişinin gıda ve giysi ihtiyacını karşılayacaktır. Bunlardan 2.900.000 kişinin çok kötü durumda olduğu belirtilmiştir. Tüm bunlar 6 ay boyunca ayda toplanacak 5\$ ile sağlanacaktır. Ayrıca, geçici olarak kullanılmak üzere 50.000 ev inşa edilecektir. Bu, toplamda 2.500.000\$'a mal olacaktır. Ek olarak, 400.000 yetim için yetimhaneler inşa edilecektir. Geriye dönenlerden çiftçi olanlar ya da köylere yerleştirilenlerin kendi kendilerini geçindirebilmeleri için gerekli olan zirai araçların ve tohumların temini yapılacaktır. Bu da aynı şekilde 2.500.000\$'a mal olacaktır¹¹¹.

Amaçlanan paranın kısa bir sürede toplanmasından hemen sonra 1919 yılının Şubat ayı ortasında Yardım Heyeti başkanı James L. Barton Amerikan Kızıl Haçı ile birlikte İstanbul'a gelmiştir. Geldikleri gemi ile yiyecek, giyecek ve ilaç getirmişlerdir¹¹². Yalnızca 1922 yılında Yakın Doğu Amerikan Yardım Heyeti'nin 40.000 kişiye çeşitli şekillerde yardımda bulunduğu bilinmektedir¹¹³.

Yakın Doğu Amerikan Yardım Heyeti'nin yaptığı yardımlar genelde Ermeni ve Süryaniler için olmuştur. Peterson'a göre Heyet'in asıl amacı zaten budur. Dolayısıyla Müslümanlar ve Rumlar Amerikan yardımından hariç tutulmuştur¹¹⁴. Ataöv de buna değinerek Müslümanlar açken Ermeniler Osmanlı aleyhine propaganda yaparak toplanan Amerikan yardımlarıyla karınlarını doyurmuşlardır¹¹⁵. Fakat Yardım Heyeti'nin ilk baştaki çağrısından da anlaşılabilceği üzere 4.000.000 kişiye yardım edimesinden söz edilmektedir. Dolayısıyla yardımların yalnızca Ermeniler ve Süryaniler'le sınırlı kalmasının amaçlanmadığı ortadadır. Nitekim Ermeniler'in hayatlarının normalleşmesine giden yolda Amerikan yardımlarının da önemi çok büyük olmuştur.

110 Merrill D. Peterson, *Starving Armenians*, Charlottesville, London: University of Virginia Press, 2004, s.108.

111 "Near East Report for Syria", *The New York Times Current History Magazine*, April-May-June 1919.

112 Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s.12.

113 Özdemir, *a.g.e.*, s.157.

114 Peterson, *a.g.e.*, s.s.108-109.

115 Lewy, *a.g.e.*, s.57.

Sonuç

1915 yılındaki Ermeni tehciri Osmanlı-Rus Savaşı, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı şartlarında gerçekleşmiştir. Çeşitli bölgelerde ayaklanmalar çıkararak özellikle Rusya ile işbirliği yapan Ermeniler alınan bir karar ile göç ettirilmişlerdir.

Esasen Anadolu'da bu sıralarda büyük bir kargaşa hâkimdir. Balkanlar'dan gelen Boşnak, Çerkez ve Arnavut gibi Müslüman göçmenlere, Suriye'den gelen Araplar da eklenmiştir. Üstelik savaş şartları dâhilinde hiçbirinin yaşayacak yeri yoktur. Dolayısıyla Ermeniler'in ve Rumları'nın boşalttıkları yerlere bunlar yerleştirilmişlerdir. Bu da ileride yaşanacak olan sorunların büyümesine neden olmuştur.

1918 yılının kış aylarında, Mondros Mütarekesi imzalanmadan hemen önce iç işlerine fazlasıyla karışılacağını anlayan Osmanlı Hükümeti Ermeniler'in geri dönüşü yönünde bir karar almıştır. Osmanlı'nın böyle bir karar almasında savaştan başarısız ayrılması, işgal devletlerinin baskıları, imajın kötüleşmesi, Rusya'nın savaştan çekilmesiyle Rus-Ermeni ittifakı tehlikesinin kalmaması gibi nedenler mevcuttur. Nitekim sonuçta tarihin belki de en plansız; hatta planlanması zor, nüfus hareketi başlamıştır.

Tehcirden geri dönüş süreciyle özellikle İngilizler yakından ilgilenmişler; Partikhane ile iş birliği yapmışlardır. Farklı unsurların geri dönüş sürecinde otorite sahibi olması durumu daha da zorlaştırmış; böylelikle Ermeniler'e yönelik kaotik bir politika izlenmiştir. Mal ve mülklerin, hatta kadın ve çocukların 'iadesi' meseleleri büyük sorunlar yaratmış; gayrimüslim ve müslüman halk arasında da çatışmalara neden olmuşlardır. Üstelik Ermeniler'in birçoğunun önceden yaşadıkları yerlere yerleşemedikleri bilinmektedir. Sonuçta ortada savaş nedeniyle evsiz ve yurtsuz kalmış göçmenlere verilen Ermeni mülkleri vardır ki Ermeniler de aynı şekilde savaş sebebiyle evsiz ve yurtsuz kalmışlardır. Dolayısıyla her iki taraf da büyük zarar görmüştür. Justin McCarthy'nin ifadesiyle, Emperyalizm ve Milliyetçilik her iki tarafa da büyük acılar yaşatmıştır¹¹⁶.

Tehcirden geri dönenlerin yeniden iskânı ve Ermeniler'in hayatlarının normalleştirilmesi yolunda Osmanlı hükümeti, Hilal-i Ahmer gibi çeşitli sivil toplum kuruluşları, yerel halk, Patrikhane, İtilaf Devletleri ve Amerika Birleşik Devletleri büyük rol oynamışlardır. Yiyecek, içecek ve ilaç başlıca yardımlar olmuşlardır. Bunlara Ermeniler'in iş tutabilmesi için verilen destekler de eklenmelidir.

116 McCarthy, *Osmanlı'ya Veda*, s.206.

KAYNAKÇA

- AKÇAM, Taner. *A Shameful Act: the Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*. New York: Metropolitan Books, 2006.
- AKGÜN, Seçil K., *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, C.I., Ankara, Beyda Basımevi, 2000.
- AKGÜNDÜZ A., S. Öztürk, R. Kara, *Sorularla Ermeni Meselesi*, İstanbul, OSAV Yayınları, 2008.
- AKŞIN, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele.*, C.1., İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2004.
- ATNUR, İ. Ethem. *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara, Babil Yayıncılık, 2005.
- ."Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin İskanı Meselesi." *Atatürk Yolu*, Kasım, 1994.
- ". *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskanı Meselesi*, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- Bakar, Bülent, "Malların İadesi" *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, Hikmet Özdemir (haz.), Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2007.
- ."An Important Question Occured after Mudros Armistice: The Question of Turkish and Armenian Orphans", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C,XXI, No: 62, Temmuz, 2005.
- ÇAYCI, Abdurrahman, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Ankara, 2000.
- ÇİÇEK, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü, 1915-1917*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- DÜNDAR, Fuat, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.
- ERCAN, Yavuz "Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni İddiaları" *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985.
- GÜLER, Ali (haz.), *Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeniler ve Rumlar*, Ankara: Türk Metal Sendikası Yayınları, 2001.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, C.1., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- HALAÇOĞLU, Yusuf. *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.

- HOVANNISIAN, Richard, *Armenia on the Road to Independence*, LA, University of California Press, 1967.
- İLHAN, Abdurrahman, *Arşiv Belgelerine Göre 1915 Yılındaki Tehcir Olayı'nın Sivas'ta Uygulanması*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İslam Tarihi ve Sanatları Programı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- JAESCHKE, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- KARACA, Taha Ziya, *Ermeni Sorununun Gelism Sürecinde Yozgat'ta Türk- Ermeni İlişkileri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- KARACAKAYA, Recep, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005.
- LEWY, Guenter, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, Salt Lake City, The University of Utah Press, 2005.
- MCCARTHY, Justin, *Death and Exile, the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*. Princeton, New Jersey, The Darwin Press, 1995.
- MCCARTHY, Justin, *Osmanlı'ya Veda, İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, (çev.: Mehmet Tuncel), İstanbul, Etkileşim Yayınları, 2006.
- "Near East Report for Syria", *The New York Times Current History Magazine*, April-May-June 1919.
- SÜSLÜ, Azmi, F. Kırzioğlu, R. Yinanç, Y. Halaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler*, Ankara, Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1995.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın No: 14, Ankara, 1994.
- ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- ÖZDEMİR, Hikmet, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, ve Yusuf Halaçoğlu. *Ermeniler, Sürgün ve Göç*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- ÖZDEMİR, Hikmet, Yusuf Sarıнай (haz.), *Turkish-Armenian Conflict Documents*, Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2007.
- ÖZDEMİR, Mehmet, *Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Başlangıç Dönemlerinde Türk Demir Yolları, Yapısal Ekonomik Sorunlar, 1918-1920*. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- PETERSON, Merrill D., *Starving Armenians*, Charlottesville, London, University of Virginia Press, 2004.
- SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C.I., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- ŞİMŞİR, Bilal, *British Documents on Atatürk*, C.I., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973.

TANSEL, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.I., Ankara, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, 1973.

TURAN, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, Ankara, 1991.

TÜRKMEN, Zekeriya, "İşgal Yıllarında İstanbul'daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve Hristiyanlaştırılması", *Kök Araştırmalar Dergisi*, C.II, No. 2, Ankara, Güz-2000.